

על משנה אחת במסכת גיטין

א. המשנה (פ"ה מ"ד):

יתומין שסמכו¹ אצל בעל הבית או שמינה להן אביהן אפוטרופוס חייב² לעשר פירותיהן.

אפוטרופוס שמינהו אבי היתומים ישבע מינוהו בית דין לא ישבע, אבא שאול אומר חילוף הדברים.

בפרקים רביעי וחמישי שבמסכת גיטין סודרו קבצי משניות, שיסודן תקנות. בחלק מהן נתפרש טעם התקנה: "מפני תקון העולם" (פ"ד מ"ב - פ"ה מ"ג), "מפני תקנת השבים" (פ"ה מ"ה)³, "מפני תיקון המזבח" (שם), "מפני דרכי שלום" (שם, מ"ח - מ"ט). שיבוצה של משנתנו בסידרת המשניות שטעמן "מפני תיקון העולם"⁴ מלמד, שגם בזו בתיקון העולם עסקין.

ברם, במשנתנו שתי הלכות בענייני אפוטרופוסות, והשאלה היא, האם הטעם "מפני תיקון העולם" מוסב על הסיפא בלבד⁵, או שהוא מתייחס גם לרישא⁶. ואת"ל שגם הדין

¹ ראה נספח א'.

² ג': חייבין.

³ בד"נ וכ"ק ובמשב"ר ליתא. וכן ליתא בעדויות (פ"ז מ"ט). ועיין בגיטין נ"ה, א ובב"ק צ"ה א (שנו"ס). אך כ"ה בתוספתא ב"ק רפ"י. ועיין ר"ן אפשטיין, מבוא לנוסח"מ, עמ' 954.

⁴ על הבא האחרונה של המשנה ("המטמא והמדמע... כהנים שפיגלו...") נאמר בתוספתא (פ"ג הל' ה - ו): "מפני תיקון העולם". וכן בבבלי נ"ג, א.

⁵ שהטעם שפטרוהו מן השבועה בסיום תפקידו שלא עיכב משל יתומים כלום, הוא "דאי רמית עליה שבועה אתי לאמנועי" (גיטין נ"ב, ב). וכ"כ רש"י והרמב"ם בפירושם למשנה, שטעמה של הסיפא "מפני תיקון העולם".

⁶ מן העניין לציון, כי הן הרישא של המשנה והן הסיפא מתקשרים למשנה שלפניה. הרישא כיצד? שם שנינו:

"אין נפרעין מנכסי יתומים משועבדים" ואף כאן: יתומים שסמכו. הקשר בין הסיפא למשנה שלפניה הוא גם בדין וגם בטעמו. לעיל נאמר: "והמוצא מציאה (ומחזירה, והבעלים אומרים שלא החזיר כולה. רש"י) לא ישבע מפני תיקון העולם". ומפני מה תיקנו לפטור את המוצא משבועה? "לפי שאם היו דנין כך, כל מי שימצא מציאה - יניחנה, ולא יאספנה ולא יחזירנה לחברו או יקחנה לעצמו" (רמב"ם בפיה"מ). וכך גם באפוטרופוס, לא ישבע (שלא עיכב כעצל היתומים כלום) משום החשש: "דאי רמית עליה שבועה אתי לאמנועי (ראה לעיל הערה 5). ובאמת, לפי זיקתה של הסיפא למשנה שלפניה, מן הראוי היה להסמיכה אליה, אך המשנה, כפי ששנויה בביה"מ לא זזה ממקומה. ראה להלן פנים ובהערה 7.

השנוי ברישא מבוסס על תיקון העולם, עדיין אין אנו יודעים אם זהו טעמו של הדין המופיע ברישא דרישא ("יתומין שסמכו") בלבד, או דלמא גם הסיפא דרישא ("או שמינה להן אביהן אפטרופוס חייב לעשר פירותיהן") הוא "מפני תיקון העולם".

כדי לברר את הספיקות הללו עלינו לעיין תחילה בדרך עריכת המשנה. בקבצי משניות שאינן סדורות לפי תוכנן כבר דן ר"ח אלבק בספרו "מבוא למשנה": "כיון שהמשנה שלנו נערכה על פי תוכן ההלכות יש להניח, שמשניות אלה, הסדורות באופן אחר, נקבעו כך בבתי מדרשות שונים, ועורך המשנה סיפחן לחיבורו כפי שקיבלן. ואף על פי שמשנתנו סדורה לפי כללים אחרים, ורוב ההלכות הללו אף הובאו במקומות המתאימים לתוכן, קבע העורך גם לקבצי הלכות אלו מקום במשנתנו. (שם, עמ' 88-89). לאמור: המשניות הללו לוקטו בבתי מדרשות שונים ונקבעו לקבצים על פי המכנה המשותף שלהן. דברים אלה מסבירים, מדוע רק בחלק מן המשניות נאמרה במפורש סיבת התקנה: "מפני...".⁷ כמו כן יתכן, שבבא מסויימת מצויה בקובץ, על אף שאין היא שייכת לתקנות, כי משנה ראשונה, בה נשנו הלכות אלו יחדו, לא זזה ממקומה.

ב. התוספתא (תרומות פ"א הל' י' - י"ב, וחלקה מופיע גם בבא בתרא פ"ח ה"ד):

אפטרופין תורמע ומעשרין על נכסי יתומים. מוכרז בתים... להאכיל ליתומים... ר' שמעון בן מנסיא⁸ אומר יתומין שסמכו אצל בעל הבית או שסמכן אביהם או שסמכן⁹ בית די מעשר ומאכילן מפני תיקון העולם. וכן היה ר' שמעון בן מנסיא אומר יתום בן לוי שהיה גדל אצל בעל הבית מעשר ומאכילו¹⁰ מפני תיקון העולם... אם היה בן אשתו כוהן או לוי הרי זה מאכילן מחלקו.¹¹

⁷ וכבר חש בזה ר' דוד חיים קורנלדי (מחכמי איטליה במאה ה-18) בפירושו על המשנה "בית דוד": "אמאי לא תני בהו בהדיא מפני תיקון העולם, דבשלמא בהני דד"פ [=דראש פירקין, והן המשניות א-ג], איכא למימר, דמפני תיקון העולם דמתני' (שבסוף משנה ג) דלעיל קאי, אכולהו. אבל הכא, הא לא תני ליה בהו כלל אפי' בסיפא (היינו בסיום הפסקא "מזידין חייבין"). ביישבו את הקושיה מסביר המחבר את דרכו של רבי בעריכת המשנה:

בכולהו הנהו דתני בהו "מצי תיקון העולם" הכי נשנו בבה"מ בהאי לישנא, משא"כ הנך, ושנאן רבי במשנתנו כמו ששנו. ויש ראייה לזה מדתני במתניתין דלעיל (פ"ה מ"ג) שתי פעמים "מפני תיקון העולם" ואי לאו דהכי נשנו אותן התקנות בבה"מ לערבינהו וליתני "אין מוציאין כו'. ולמזון אשה והבנות [וכו'] והמוצא מציאה לא ישבע מפני תיקון העולם..." ובהכי מתורץ נמי, אמאי לא תני ליה בפרק דלעיל משנה ח' ולקמן (פ"ה מ"ו) גבי סגויקין וגבי חרש (שם מ"ז [מפני תיקון העולם].

⁸ בנדפס: ר' שמעון בן אלעזר.

⁹ שם: שסמכו.

¹⁰ כלומר מאכילו אף את המעשר ואעפ"י שלהלן בסמוך נתבאר שבלוי סמוך על שלחנו אינו נותן מעשרות שאני הכא שנותן לו כל הטבל ומפרש בשבילו ומאכילו. (ר"ש ליברמן בפירוש הקצר, עמ' 110).

¹¹ כלומר, נותן לו תרומה ומעשר, מפני שאין מזונותיו עליו, ואין דינו כיתום הסמוך על שלחנו (שם).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

כדי להבליט את השינויים שבין המשנה לתוספתא נעמיד את שני המקורות זה מול זה:

משנה	תוספתא
	ת"ק
ר"ש בן מנסיא	
יתומים שסמכו אצל בעל הבית	-----
יתומין שסמכו אצל בעל הבית או שסמכן אביהן או שסמכן בית דין	
או שמינה להן אביהן אפיטרופין אפוטרופוס	-----
חייב לעשר	תורמין ומעשרין
פירותיהם	על נכסי יתומין
-----	-----
	מפני תיקון העולם

ההבדלים שבין שני המקורות הם:

- א. במשנה "יתומים שסמכו אצל בעל הבית" בלבד לעומת שלושה סוגי הסמכה שבמאמרו של ר"ש בן מנסיא: מעצמם, על ידי אביהם ועל ידי ב"ד.
- ב. במשנה: "שמינה להן אביהן אפוטרופוס", ואילו בתוספתא "אפיטרופין" סתם, הכולל גם אפוטרופוס שמינוהו ב"ד.
- ג. במשנה: "חייב לעשר" לעומת נוסח התוספתא: "תורמין ומעשרין", "מעשר ומאכילן".
- ד. במשנה (וכן בדברי ת"ק בתוספתא) חסרה ההנמקה "מפני תיקון העולם", המופיעה בדברי ר"ש בן מנסיא.

ג. שתי דרכים בביאור מאמרו של ר' שמעון בן מנסיא

שני המקורות שהצגנו דנים בחובת אדם לעשר פירות שנועדו ליתומים הסמוכים אצלו. במשנה מפורש, שמדובר בפירות של היתומים ("פירותיהם"), וכך גם בדברי ת"ק בתוספתא ("על נכסי יתומין"). לעומת זה, במאמרו של ר' שמעון בן מנסיא נאמר: "מעשר ומאכילן מפני תיקון העולם", ואין הכרע אם מדובר על פירות היתומים או על פירותיו של בעל הבית. לדעת שלושה ממפרשי התוספתא¹², ר' שמעון בן מנסיא, בדומה למשנה, מדבר על בעל הבית התורם מפירות היתומים. לפי פירושם, ר"ש בן מנסיא מוסיף על דברי ת"ק וקובע, שבעניין עישורם של פירות היתומים דינו של בעל הבית הוא כדין האפוטרופין, משום תיקון העולם¹³.

לעומתם, ר"ש ליברמן מציע לפרש, כי "מעשר ומאכילן" היינו מפירותיו של בעל הבית. לפי פירושו, מאמרו של ר"ש בן מנסיא אינו משלים את דברי ת"ק, וממילא, אין לו שום קשר גם לנאמר במשנתנו. וכך היא הצעת פירושו¹⁴:

בגיטין פ"ה פ"ד שנינו: "יתומים שסמכו אצל בעל הבית או שמינה להם אפוטרופוס - חייב לעשר פירותיהן". ברם כאן לא נזכרו "פירותיהם" וגם אינו מובן יפה מה 'תיקון עולם' יש כאן. וטעם המשנה הוא, שאין מאכילין ליתומים דברים אסורים, ואין הוא דומה לתיקוני העולם, שנזכרו במשנת גיטין פ"ד ופ"ה. ואולי הפירוש בפשוטו, ביתומים עניים שסמכו אצל בע"ה, והוא זן אותם משלו. ולהלן נראה, שהבריייתא סוברת, שאסור לזון אותם ממתנות עניים, ולפיכך אומר ר"ש בן מנסיא, שמפריש מעשר ומאכילן את הכל, כלומר את החולין ואת מעשר הענק ואעפ"י שאינו רשאי להאכילם מעשר עני משלו אם הם סמוכים על שלחנו (עיין להלן), שאני הכא, שהוא נותן להם את כל הטבל, ומפריש על ידם ומאכילם את הכל - 'מפני תיקון העולם', כדי שלא ימנעו מלסמוך אצלו יתומים עניים.

והנה, מטיעונו "מה 'תיקון העולם' יש כאן, וטעם המשנה..."¹⁵, נראה, שהניח כי רק בסיפא, לעניין ביטול השבועה שייך "מפני תיקון העולם". אך אי משום הא – לא אירא.

¹² חסדי דוד, מנחת בכורים וחזון יחזקאל.

¹³ לפי פירושם, מאמרו השני של ר"ש בן מנסיא מתקשר לקודם לו:

משום דקתני לעיל חזא מלתא דאמור רבנן מפני תיקון העולם, כדי שיהא לו ליתום מה לאכול, תנא "וכן" דהכי נמי היינו טעמא דשרו ליה, לפי שקיבל יתום בן לוי בתוך ביתו לזונו, שיאכילנו המעשר שלו, אע"ג דמיי לפרע חובו ממעשר של לוי - "מפני תיקון העולם", כדי שימצא מי שמארח ומקבל יתום בתוך ביתו. וה"ה לכל יתום שיכיל להאכילו מעשר שני, וחד מינייהו נקט (חסדי דוד).

ואולי הפירוש "מעשר ומאכילן" היינו, דמאכילם מפירותיהם גם את המעשרות, ולכן לא נאמר "תורמין" כדברי ת"ק דתרומה בודאי אין להאכיל לזרים.

¹⁴ תוספתא כפשוטה, שם, עמ' 304.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הן כבר התוס' רי"ד (אשר ליברמן, למרבא הפלא, אינו מזכירו. וע"ע להלן הערה 22) פירש את הרישא "מפני תיקון העולם" (ראה להלן סעיף ז. שכך היתה גרסתו במשנה). ואם כך עלינו לבאר מה 'תיקון העולם' יש כאן. ואכן, ר' דוד פרדו¹⁵ עמד על כך וביאר:

דהך רישא נמי מפני תיקון העולם הוא, שאל"כ אם מת אביהן, ואין שם ב"ד שיוכל למנות אטורופוס ליתומים, לא יוכלו לאכול פירותיהם שלא יאכלו טבלים, והקטן אינו יכול לתרום לכתחילה כדתן בתרומות ובזה יש להם תיקון לסמוך עצמם אצל בעל הבית והוא יתקן להם פירותיהן.

ואפשר כי "תיקון העולם" משמעו להקל על בעל הבית שלא יצטרך לפרנסם משלו, ואולי בשל כך יימנע מלהסמך אצלו את היתומים.

לפנינו, אפוא, שתי דרכים בהבנת דברי התוספתא:

מצד אחד, המלים הזהות ("מעשר ומאכילן" - "מעשר ומאכילון") שבשני המאמרים מורות על תוכן זהה. וכן לשון המשנה "חייב לעשר" מורה, לכאורה, שמשום איסור טבל נאמרה הלכה זו. ואולם, מצד שני, הדעת נוטה כי דברי המשנה "יתומים שסמכו אצל בעל הבית", מקורם במאמרו של ר"ש בן מנסיא, וגם במשנתנו הטעם הוא "משום תיקון העולם". והא דתנן לשון "חייב" - לאשמועינן שחובה על בעל הבית להשתמש בסמכותו (שניתנה לה כאמורן מפני תיקון העולם), כדי לא להאכילם דבר האסור, או אפשר, דמשום אפוטורופוס נקט התנא "חייב" (ראה להלן סעיף ד).

ד. סיכום מקורות התנאיים

לפי פרשני התוספתא, המקבילים את מאמרו של ר"ש בן מנסיא למשנת גיטין, נגיע למסקנה, כי גם הרישא של המשנה ("יתומים שסמכו") טעמה הוא "מפני תיקון העולם". ברם לגבי אפוטורופין המוזכרים בדברי ת"ק שתורמין ומעשרין, לא נתפרש אם גם הם תורמו "מפני תיקון העולם" או מדינא¹⁶. מן המשנה, שכללה יחדיו בעה"ב ואפוטורופוס שמינהו אבי יתומים, משמע, לכאורה, שהטעם זהה לשניהם, והוא "תיקון העולם". ברם, אפשר ש"תיקון העולם" מוסב על "יוממים שסמכו" בלבד, ואילו האפוטורופין תורמין ומעשרין מדינא, והמשנה משמיעה את חובתם ("חייב") לעשר הפירות כדי לא להאכיל את

¹⁵ בספרו "שושנים לדוד" על המשנה. ובעל "בית דוד" (לעיל הערה 7) פירש:

חייב לעשר פירותיהן. אי אמרינן דהוי משום תקנתא דיתמי, דלא ליכלו טבלים, ניתא הא דתגי לה הכא, ואע"ג דבמילי דתיקון העולם איירינן, הא חשוב נמי לקמן במילי דתקנת השבים ותיקון המזבח, ואי אמרינן דחייב לעשר מכה אפוטורופא ידיה דהוי כאביהן, צריך לומר דמשום סיפא דלא ישבע... דהוי משום תיקון העולם, כמ"ש רש"י, תני נמי רישא דאיירי במילי דאפוטורופוס, אע"ג דלא שייכא בתיקון העולם או בתיקון דיתומים. ובמתניתין דלקמן (מ"ה) נמי תני כוליה עדות דריב"ג משום תרתי בתרייתא כמ"ש התו"ט בשם רש"י.

¹⁶ ראה להלן סעיף ח.

היתומים דבר האסור, ואילו סמכותו של בעל הבית, שפועל ללא מינוי, לעשר פירות היתומים - מבוססת על תיקון העולם, ולישנא ד"חייב" נקט התנא, משום אפוטרופוס שמינהו אבי היתומים.

ה. סוגיית הבעלי (גיטין נ"ב, א')

ורמינהו(א) 'אתם' - ולא שותפין, 'אתם' - ולא אריסין, 'אתם' - ולא אפוטרופין(ב) ולא התורם את שאינו שלו.

אמר רב חסדא - לא קשיא, כאן להאכיל כאן להניח¹⁷. והתניא(ג): האפוטרופין תורמין ומעשרין להאכיל ולא(ד) להניח, ומוכרין להם בהמה, עבדים ושפחות, בתים, שדות וכרמים להאכיל אבל לא להניח, ומוכרין להן פירות יינות שמנים וסלתות להאכיל אבל לא להניח.

שינויי נוסחאות: א. כן תרימו גם אתם. ב. אתם. וכ"ה בקידושין מ"א, ב. ג. ת"ר. וכ"ה ברי"ף וברא"ש בהשמיט את הקושיא ("ורמינהו") ואת תירוצו של רב חסדא. וי"ג: תניא נמי הכי. ד. אבל לא. וכ"ה ברש"י, ברי"ף וברא"ש.

¹⁷ נראה כי הברייטא המובאת לסייע לתירוצו של רב חסדא אינה זהה לברייטא שבתוספתא שהרי עיקר הראיה הוא ממה שנאמר "ולא להניח", ומילים אלו אינן מופיעות בתוספתא. אולם לפי הנוסח "ת"ר" (ראה שנו"ס אות ג) יש לומר שזוהי תוספת בברייטא בעקבות תירוצו של רב חסדא. מכל מקום, השינויים הרבים בהמשך מטין לומר ששתי ברייתות לפנינו. (שלא כמש"כ באנצ' תלמודית כך ב; ערך "אפוטרופוס", עמ' קכג הערה 75, ור"ש ליברמן תוספתא כפשוטה, שם, עמ' 300 (שורה אחרונה). וכן נשתבשו שם בא"ת בהע' 77 בציינם את התוספתא כמקור לפסקה: "אבל לא כדי להניח את הפירות". וע"ע להלן הערה 28). והן להעיר על הנוסח המובא ברבינו ירוחם (ספר מישרים, ריש נתיב כ"ו): "אפוטרופוס של יתומים שסמכו אצל בעל הבית תורמין ומעשרין להאכיל אבל לא להניח". אף כאן נשמט "או שמינה להן אביהן אפוטרופוס". אבל, כפי הנראה, הלשון משובשת (תופעה מצויה בספר רבינו ירוחם). ואולי נשמטה המלה "ויתומים" וצ"ל "אפוטרופוס של יתומים ויתומים שסמכו אצל בעל הבית וכו'". וכן מעתיק בעל העיטור (הוצאת רמ"י, אפוטרופוס עמ' ע"ח) את הברייטא בנוסח שונה: "ת"ר אופטרופוסי ייבין להפריש תרומות ומעשרות להאכיל אבל לא להניח".

ו. סוגיית הירושלמי (תרומות פ"א ה"א. גיטין פ"ה ה"ד)

ואתם - פרט לשותפין, אתם - פרט לאפטרופין, אתם - פרט לתורם את שאינו שלו... 'אתם - ולא אפטרופין' - והתנינן, יתומים שסמכו אצל בעל הבית, או שמינו להן אביהן אפטרופין חייבין לעשר פירותיהן. חבריא אמרין, כאן באפטרופוס לעולם, כאן באפטרופוס לשעה¹⁸. ר' יוסי בעי, אם באפטרופוס לעולם, בהדא תני, 'מוכר מטלטלין וזון אבל לא קרקעות'! אלא, כאן ביתום גדול¹⁹ כאן ביתום קטן²⁰.

מהשוואת הסוגיות עולה כי לפי הבבלי, אליבא דרב חסדא, הלכת המשנה יסודה בתקנה, דאילו מדין תורה: "אתם" - ולא אפטרופסי.

ואולם, בניגוד לבבלי, הירושלמי אינו מבחין ביתום קטן בין להאכיל ולהניח. משמע, שמדין תורה, אפטרופוס תורם גם להניח, ואילו חכמים צמצמו את סמכותו, וקבעו, שרק לתועלת היתומים, כדי להאכילם, התירו לו לתקן את פירות היתומים²¹.

ז. שיטות הראשונים

רש"י במשנה מעיר על מחלוקתם של תנא קמא ואבא שאול לעניין שבועת אפטרופסין: "ובין למר ובין למר מפני תיקון העולם הוא", אך אין להסיק מכך, שכוונתו לשלול טעם זה ברישא. ומה שפירש את טעם הדין של הסיפא, הוא משום המחלוקת שנפלה בין ת"ק לאבא שאול איזה אפטרופוס פטור מן השבועה, ראה רש"י להדגיש, כי הטעם "מפני תיקון העולם" הוא בין למר ובין למר, וכל מחלוקתם היא באופן יישומו של "תיקון העולם" במקרה דנן. ועל דרך זו יתפרשו גם דברי הרמב"ם בפירוש המשניות, שביאר את דין הסיפא "משום תיקון העולם", ואילו את הדין השני ברישא לא פירש כלל.

¹⁸ ונראה פירושו של "לעולם", היינו כל עוד היתומים קטנים, ואילו "לשעה" פירושו כאשר המינוי הוא לתפקיד מיוחד, כגון לחלוקת העיזבון או לטעון עבור היתומים, ובכלל זה אפטרופוס שמעמיד ב"ד לשור של יתומים (בבא קמא ל"ט, א). והטעם, דבכה"ג לא העניקו לו סמכויות של אפטרופוס כי אם לתפקידו המיוחד בלבד.

¹⁹ אע"פ שלא מעמידין אפטרופוס לגדול, אבל כשהיה אפטרופוס לקטן לא מסלקין ליה עד שיגדיל ויהיה בן דעת לפקח בעצמו על נכסיו (שיירי קרבן גיטין). וע"ע שר"ע חו"מ סי' ר"צ, סעיף כ"ו בהג' הרמ"א.

²⁰ כן מתרץ ר' יוסי בי רבי בון בירושלמי שם, ה"ב, לעניין התקנה השנייה במשנה "אין נפרעין מניכסי יתומין אלא מן הזיבורית". ועיי"ש בבלי נ', ב: יתומים שאמרו גדולים וא"צ לומר קטנים בין לשבועה בז לזיבורית. וע"ע ירושלמי פסחים פ"ח ה"א.

²¹ כ"כ ר"ש ליברמן שאף לפי הירושלמי [שאינו מזכיר החילוק בין להאכיל ולהניח] לא התירו ביתום קטן אלא בתורם להאכיל כדי שלא יספה לו איסור (תוספתא כפשוטה, שם). מנגד, בעל "מראה פנים" (ירושלמי גיטין, שם) סבור, דלפי שיטת הירושלמי ביתום קטן תורם אף להניח, ואילו לבבלי כדי להאכיל - תורם האפטרופוס אף ליתום גדול. ולא ידענו מניין לו מסקנה זו, וגם אז סברא לתקן תקנה זו ליתומים שיכולים בעצמם לעשר פירותיהם. אבל לגבי יתום קטן סביר כי לשיטת הירושלמי מדין תורה אף להניח תורמין פירותיו, אלא מתקנת חכמים אסרו מכיוון שאין תועלת ליתומים בכך.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

והנה מה שהנחנו בדרך הסברא בביאורם של דברי רש"י והרמב"ם, מפורש להדיא בתוספות רי"ד:

...מתני': "יתומים שסמכו אצל בעל הבית חייב לעשר פירותיהן **מפני תיקון העולם**. אפוטרופוס שמינהו אבי יתומים ישבע... המטמא והמדמע... הכוהנים שפיגלו במקדש מזידים חייבים". [עד כאן העתיק המשניות]. פי' יתומים שסמכו מאליהן אצל ב"ה ולא נתמנה אפוטרופוס אליהן לא מפי ב"ד ולא מפי אביהם, חייב אותו ב"ה לעשר פירותיהן **מפני תיקון העולם** שדין אפוטרופוס יש לו כיון שהן סמוכין עליו.

מלשונם עולים שני שינויים בנוסח המשנה: א. התוספת "מפני תיקון העולם". ב. השמטת הפיסקא: "או שמינה להן אביהן אפוטרופוס"²². משמעותה של גרסא זו היא שהטעם לעישור פירות היתומים על ידי בעל הבית, שסמכו היתומים אצלו, מבלי שנתמנה לכך, הוא מפני תיקון העולם. בכך קנתה בבא זו מקומה בקובץ המשניות בזכות עצמה ולא אגב גררא דסיפא.

ח. קשר בין "תיקון העולם" למקור סמכותו של אפוטרופוס

השאלה הניצבת בפני הראשונים היא: "כיון שאין האפוטרופוסים רשאים מן התורה לתרום ולעשר, היאך תורמין כדי להאכיל, והלא תרומתן היא טבל, והיאך יאכלו אותה הכוהנים" (תוס' רי"ד). ליישוב בתמיהה הוצעו שלש דרכים.

לפי הדרך הראשונה, המובאת ברוב הראשונים²³, סמכותו של אפוטרופוס לעשות בשל היתומים (לעשר פירותיהם ולמכור עבדים - כדי להאכילם), תקנת חכמים היא שהעמידו הפירות ברשות האפוטרופוס כדי שיכול לעשר ויאכילם, והפקר ב"ד הפקר, דאי לאו הכי כיון דרחמנא מיעט כל התורם שאינו שלו, היאך אוכלים יתומים טבל? וכן ממכרן להאכיל ממכר מתקנה זו²⁴. לפיכך מוכרין עבדים לאחרים ושחרורן שחרור.

הסבר זה מביאו גם הרמב"ן בתחילת דבריו, אבל הוא נוטה ממנו ומציע טעם אחר: שכל מה שעושה האפוטרופוס לטובת היתומים - מה שעשה עשוי מן התורה, דזכין לאדם שלא בפניו וכו' הלכך כל מה שציוו החכמים לאפוטרופוס לעשות - זכות הוא,

²² וכבר ציין על כך בשנו"ס שבמשניות הוצ' ווילנא (אך לא העיר על התוספת "מפני תיקון עולם". ואילו ב"דקדוקי סופרים" למסכת גיטין (פלדבלום) **לא העיר מאומה** על שינויי הנוסח שבתוס' רי"ד. וכן בחידושים בכת"י המיוחסים לריטב"א העתיק את המשנה: "יתומים שסמכו אצל בעל הבית" ופירשה ואח"כ הוסיף: "ואין צריך לומר אם מינה אותו אביהם או שמינוהו ב"ד". ועיי"ש שיבוש הטכסט בגלל פיסוק, והדגשים בצורה לא נכונה.

²³ תוד"ה וכתב שם, מ' ב; ח' רמב"ן שם, נ"ב, א; ח' המיוחסים לריטב"א; ח' הר"ן; ח' הרשב"א; תוס' רי"ד.

²⁴ ראה נספח ב שבסוף המאמר

ומעשיהם קיימים מדין תורה. וכל שאין להם לעשות - אין מעשיהם בו כלום. לעומתם סבור הרשב"א²⁵ כי סמכותו של האפוטרופוס אינה מבוססת על עקרונות כלליים, כגון: "הפקר ב"ד הפקר" או "זכין לאדם שלא בפניו". לדעתו, מקור הסמכות הוא במשפט האפוטרופוס על פי הקביעה: "דיד אפוטרופא כיד היתומין". לפיכך מדינא תורמין בין להאכיל בין להניח וכו' אלא כדי שלא יראה כמזלזל בנכסי היתומין, שמא לא ידקדקו יפה בדבר - אסרו להן לתרום כדי להניח, כיון שאין צורך בדבר זה. בבואנו לבחון את הבסיס עליו השתיתו הראשונים את סמכותו של אפוטרופוס לעשות בשל היתומים נראה, כי "תיקון העולם" קיים, רק לפי הראשונים שהסתמכו על הכלל "הפקר ב"ד הפקר", לאמור: משום תיקון העולם הפקירו חז"ל את פירות היתומים והעמידוהו ברשות האפוטרופוס, כדי שיוכל לתקנם (וכך נהגו גם ביחס לנכסים). ואולם, אליבא דרמב"ן חז"ל קבעו, מה הן הפעולות שהן זכות ליתומים וחוזר דין תורה של "זכין לאדם שלא בפניו", ואין בין זה לתיקון העולם מאומה (ודוחק לומר כי עצם קביעתם של חז"ל שסווגו את עישור פירות היתומים כזכות היא משום תיקון העולם). גם לפי דרכו של הרשב"א ברור, שהדין "אפוטרופין תורמין ומעשרין" אינו מפני תיקון העולם, כי אם פרט ממשפט האפוטרופוס, שיסודו בכלל "יד האפוטרופא כיד היתומין". מעתה מתבאר, מדוע לא נאמרה בתוספתא, בדברי ת"ק, ההנמקה "מפני תיקון העולם". ואילו חידושו של ר"ש בן מנסיא הוא כי גם בעל הבית שסמכו יתומים אצלו, אע"פ שלא נאמר לגביו "ידו כיד היתומין", כי אינו שואב סמכותו מכח מינוי, ואין הוא בכלל משפט האפוטרופוס, מכל מקום מפני תיקון העולם, שהיתומים יוכלו להתפרנס משלהם ולא תהא מזונותיהם על בעל הבית (שאולי יימנעו בשל כך לסמוך אצל יתומים), הוא מעשר את פירותיהם ומאכילם.

נמצא כי לשיטת הרמב"ן והרשב"א "תיקון העולם" בבבא הראשונה של המשנה מוסב על "יתומים שסמכו אצל בעל הבית" בלבד (דאילו אפוטרופוס שמינהו אבי היתומים ידו כיד היתומין), ואגב גררא שנה התנא גם אפוטרופוס שמינהו אבי היתומים²⁶. ומדוע לא נאמר במשנה "אפוטרופין" (הכולל גם אפוטרופוס שמינהו בית דין), כפי ששינוי בתוספתא ובברייתא? כבר עמד על כך הרשב"א, וז"ל:

לעיל הערה 23

לקושיית בעל "חזון יחזקאל", על שיטת הרשב"א ממאמרו של חצ"ס בתוספתא, כבר השיב המהדיר בחי' רבנו קרשקש (גיטין, עמ' מט, הע' 452) בדרך שכתבנו: "ואולי מחלק הרשב"א בין יתומים שסמכו אצל בעה"ב לבין אפוטרופא, דאף דבסמכו אצל בעה"ב קי"ל דדינו אפוטרופא לכל דבר אולם הדין יד אפוטרופא כיד יתומין נאמר רק באפוטרופא ולא בנסמכין אצל בעה"ב, והנה התוספתא דאמרה מעשר בפני תיקון העולם איירי בסמכו אצל בעה"ב. וגם מהתוס' ר"ד נראה שאינו גורס במשנה "או שמינה להן אביהן אפוטרופא"

ולי נראה דמשום הכי לא תנן ליה במתני [אפוטרופוס שמינהו בית דין משום דעיקרא דמתניתין לאשמועינן היתר תורמין להאכיל²⁷ וכיון דאשמועינן אפוטרופוס שמינהו אבי יתומין ובעל הבית שסמכו יתומין אצלו שהן רשאים לתרום להאכיל או משום הפקר בית דין הפקר או מדינא, אע"פ שנעשו אפוטרופין שלא מדעת בית דין, כל שכן אפוטרופוס שמינהו בית דין. אבל בברייתא דפי אבל לא להניח²⁸ אצטריכא למינקט אפוטרופין סתם, כלומר אפילו אפוטרופוס שמינהו בית דין, דלהאכיל אין להניח לא, דאי לא אשמועינן הכי בהדיא הוה אמינא כצן דמינהו ב"ד הוה ליה כאילו נטל רשות ב"ד בפירוש על מה שהוא רוצה לעשות בנכסיהן, דאז בודאי מותר....

ט. סיכום

- א. הסיפא של משנתנו בדבר הפטור של אפוטרופוס מן השבועה נכלל בקבצי המשניות משום טעמו של הדין "מפני תיקון העולם".
- ב. לפי התוס', ר"ד הרישא של המשנה ("יתומין שסמכו") גם הוא "מפני תיקון העולם". את מאמרו של ר' שמעון בן מנסיא בתוספתא ("יתומים שסמכו... מעשר ומאכילן מפני תיקון העולם") ניתן לפרש כבקביל למשנה ולהוכיח ממנו כי גם הרישא של המשנה הוא "מפני תיקון העולם". אך לפי המבארים את המאמר בדרך שונה, אין לו כל קשר למשנתנו.
- ג. אם הדין "אפוטרופין תורמין ומעשרין" הוא וכדינא או מפני תיקון העולם, תלוי בטעמים השונים שניתנו בראשונים למקור סמכותו של אפוטרופוס.
- ד. אף אם נגיע למסקנה כי האפוטרופין תורמין ומעשרין מדינא, יתכן כי סמכותו של בעל הבית לעשר פירות היתומים הוא מפני תיקון העולם. ואם כך, לבבא הראשונה של המשנה ("יתומין שסמכו") קשר ענייני לקובץ המשניות שטעמן של ההלכות "מפני תיקון העולם" ואילו הבבא השנייה ("אפוטרופוס שתינהו אבי יתומין") סופחה למשניות הללו (שנושאן המשותף "תקנות") משום שמשנה הראשונה לא זזה ממקומה.

²⁷ וזאת אע"ג דנאמר "חייב לעשר" שמשמעו החובה לעשר ולא ההיתר (הסמכות). השווה לשון הרמב"ם (נחלות פ"א ה"מ): "האפוטרופין תורמין ומעשרין נכסי היתומים כדי להאכילן, שאין מאכילין היתומים דבר האסור" ולא העתיק לשון המשנה "חייב לעשר". להשמטת הרמב"ם האפוטרופוסות מכוח סמכות היתומים, ראה: "מגיד בערנה" שם הלכה י"א; ערוך השולחן, חו"מ סי' ר"צ, סעיף מ"ב.

²⁸ משמע שלדעת הרשב"א אין זו תוספת (ראה לעיל הערה 17). אבל מ"מ תיקשי מן התוספתא, שגם שם נאמר "אפוטרופין" אע"פ שלא פורש "אבל לא להניח"

נספח א' (המשך הערה 1)

למלה "סמך" משמעויות שונות ומגוונות (ראה אבן שושן, המלון החדש, ירושלים תשכ"ט, כרך שני, עמ' 924 ערך "סמוך"; עמ' 925, ערך "סמך"). בלשון המקרא מובנה: נשען, נתמך "וסמך ידו על ראש העולה" (ויקרא, א' ד) "סומך ה' לכל הנופלים" (תהלים, קמ"ה, יד). נראה כי כך יש להבין גם את הפסוק "סמך מלך בבל אל ירושלים" (יחזקאל, כ"ד, ב), ולא מלשון קירבה (כפי שביאר אבן שושן, שם) דלא מצאנו הוראה זו במקרא. וכ"נ מפירוש רש"י, שם: "צר עליה" (ובמצודת דוד: "סמך על ירושלים לצור עליה"). ואילו בספרות התלמודית והמדרשית משמשת גם לציון קירבה, במקום ("אלא שקרוב זה יכול להיות קשור ומחובר ממש... ויכול להיות מרוחק קצת" - ר"ן אפשטין, מבוא לנוסח"מ, עמ' 446, ועיי"ש הדוגמאות לכך) או בזמן. וכן במובן של הסמכה לתואר מסויים (סנהדרין י"ד, א. לפי הנוהג שהסמך הניח ידיו על הנסמך כמש"כ "וסמכת ידך עליו" (במדבר כ"ז, יח). כמו כן במשנה "סמוך" במובן תמיכה (שבת, פ"ו מ"ח. כלים פט"ז, מ"ז). על פי שני המובנים של "סמוך" - משענת וקרבה - נראה לפרש את שני הפירושים למשנה (ביצה פ"ד מ"ב): "אין נוטלין עצים מן הסוכה אלא מן הסמוך לה". וכך היא הצעת הסוגיא שם (ל', ב):

מאי שנא מן הסוכה דלא, דקא סתר אהלא. מן הסמוך לה נמי קא סתר אהלא. אמר רב יהודה אמר שמואל: מאי "סמוך" סמוך לדפנות [קנים הנוקפים סביבות לדפנות, כיון שלא נארגו עם הדופן לא בטלו לגבי דופן ואינו דומה לסמוך לסכך שהסכך אינו ארוג, לפיכך הכל שווה, העליון כתחתון. רש"י]. רב מנשיא אמר אפילו תימא בשאין סמוך לדפנות כי תניא ההיא באסורייתא [חבילות של קנים שנתנן על הסכך, מדלא התיר אגדן לא בטלינהו לגבי סביד להצניען שם. רש"י]

לפי רב יהודה אמר שמואל ("מאי 'סמוך' סמוך לדפנות") תתפרש המשנה שהסמיכם לדפנות למשענת ולתמיכה ועל כן אינו סותר אהלא בנוטלו מהם. ואילו לרב מנשיא ("באסורייתא") יתפרש "סמוך" במובן של קירבה. הביטוי התלמודי "סמוך על שלחן אביו" (בבא מציעא, י"ב, ב) מתפרש גם כן בבן המקבל את מזונותיו מידי אביו בחנם ולכן הוא **נשען** על שלחן אביו לצורך פרנסתו. ואולם הצירוף "נימכו אצל..." מצוי במקומנו בלבד. ומכיון שהיתומים אינם ניזונים משל בעל הבית (מ"מ אין זו מטרת הסמיכה) נראה שמשמעותו של "אצל" היינו "אל" (מצאנו "אצל" בלשון המשנה במובן "אל". אלבק, מבוא למשנה, עמ' 175 ושם: "מעשה שהלך ר' יהושע אצל ר' ישמעאל, כלאים ו', ד ועוד הרבה") שהסתפחו אליו ומצויים תחת חסותו עיתכן ש"אצל" מלשון רשות, שמצויים ברשותו של בעל הבית). הפרשנים דייקו מלשון "שסמכו", בלשון פעיל, שצריך דעת היתום "דאלי" לא שייך לומר עליהם "שסמכו" אלא הוא סמכן אצלו" (ים של שלמה, גיטין פ"ה, ס" ד'), ומתוך כך הסיקו ראין סמיכה אלא כאשר היתום הוא בן דעת לסמוך אצל בעל הבית מרצונו.

כך מורים גם דברי רש"י (גיטין, נ"ב, א מתני): "יתומים שסמכו אצל בעל הבית, לעשות על פיו". וכן פירש אלבק (בפ' למשנה שם, פ"ה, מ"ד). ולפ"ז "סמך" מלשון "בטח בו", מעניין "השענה" בכבן המוסרי. ראה קוסבסקי, **אוצר לשון המשנה** (הוצ' מסדה, 1967, כרך ג', ערך סמך, עמ' 1277): "שסמכו על דעתו לנהוג על פיו, והוא היה מסייע להם".

ואולם, נראה כי אין כל הכרח לפרשנות זו. יתכן בהחלט כי הלשון "סמכו" מתפרשת בבינוני פעול במובן "היו סמוכים" כפי הנאמר בסיפור המובא בסוגיא (שם) "הנהו יתמי דהו סמיכי". השימוש בפעיל לסביל, רגיל בלשון חכמים ובודאי אין להסיק, בהסתמך על דיוק לשוני שאינו מבוסס כל צרכו, שכל עניין "יתומים שסמכו" לא נאמר אלא ביתומים בני דעת. בר מן דין, הרי אין מתקבל על הדעת שהיתומים סובבים בשווקים, בחפשים אחר מאן דהוא שיאות לסמוך אותם. מסתבר יותר, וכך המציאות מורה, שקמים גואלים ליתומים אשר אוספין אותם אל ביתם ופורשים חסותם עליהם. ומסתבר שכלל שהיתום הוא פעוט וחסר ישע יותר, שקדו חכמים על תקנתו, בהכירם בסמיכת היתומים אצל בעל הבית על ידי מתן מעמד של אפוטרופוס לבעל הבית. להשתלשלותה של האפוטרופוסות מכוח סמיכת יתומים, ראה מאמרנו "האפוטרופוסות מכוח יתומים שסמכו אצל בעל הבית", **מחקרי משפט** (תש"ס), עמ' 219-248.

נספח ב' (המשך הערה 24)

לתמיהת הראשונים לעניין סמכותם של חכמים לעקור דבר בין התורה, כבר נשאלה שאלה זו בתלמוד (גיטין ל"ג, א; ל"ו, א; יבמות פ"ט, ב; ק', א). לשיטת הירושלמי (גיטין פ"ד, ה"ב):

מתני: בראשונה היה עושה בית דין במקום אחר ומבטלו. התקין רבן גמליאל הזקן שלא יהו עושין כן מפני תיקון העולם. עבר וביטלו נשמענה מן הדא. אם בטלו הרי זה מבטל דברי ר' רבן שמעון בן גמליאל אומר אינו יכול לבטלו ולא להוסיף על תנאו. יאות אמר רשב"ג. מאי טעמא דרבי? דבר תורה הוא שיבטל והן אמרו שלא ביטל ודבריהן עוקרין דברי תורה? ובי זיתים על שמן וענבים על היין לא תורה היא שיתרום והן אמרו שלא יתרום מפני גזל השבת ולא עוד אלא שאמרו עבר ותרם אין תרומתו תרומה, יש כוח ביד חכמים לעקור דבר מן התורה.

(אך בירושלמי יבליות פ"ז, ה"ג משמע שאין כוח ביד חכמים לעקור דבר מן התורה) וכן סובר **רב חסדא** בבלי (יבמות פ"ט, א-ב) וכך נקטו חלק מן הראשונים למסקנה (רמב"ן, שם, צ', ב. רשב"א נדרים צ', ב ד"ה חזרו (עפ"י שיטת הרמב"ן). תוס' נזיר מ"ג, ב ד"ה והאי. כתובות י"א, א ד"ה גר קטן. בבא בחרא מ"ת, ב ד"ה תינח. ואילו ראשונים אחרים סוברים דרך למיגרר מילתא יש כח בידם לעקור דבר מן התורה. ואף בזה יש אומרים דלשעה בלבד ולא בתקנה לדורות. ראה **אנציקלופדיה תלמודית**, כרך ח', ערך הוראה שעה,

עמ' תקכ"א - תקכ"ז. מ' אלון, **המשפט העברי**, עמ' 414, 426-428, 518-527 ובמקורות שצוינו בעמ' 519, הערה 47. עמ' 436, הערה 156. י' גילת, "בית דין מתנין לעקור דבר מן התורה", **ספר השנה בר אלון**, תשכ"ט - תשל"ל, עמ' 120. וע"ע דברי הפולמוס בעקבות מאמרו של י' גילת, "תקפו של בית דין", **שמעתין**, גיליון 24 (תשל"א), עמ' 27; גיליון 8 עמ' 68-69; גיליון 9 עמ' 11-18. לפי זה אין צורך לבסס את סמכותו של אפוטרופוס על כללים כגון "זכין לאדם שלא בפניו" או "הפקר ב"ד הפקר", דכשם שביטלו חכמים תוקפה של הפרשת תרומה שחלה מן התורה, כך יש בידם, משום תיקון העולם, להכיר בהפרשת תרומה שמן התורה אין לה תוקף. ואכן, כך סובר **רב חסדא** לעניין ירושת הבעל בנכסי אשתו הקטנה שתוקף הנישואין הוא מדרבנן. ואילו החולקים עליו מסבירים את זכות הירושה של הבעל על פי העיקרון של הפקר ב"ד הפקר. בעקבות השיטה כי ב"ד מתנים לעקור דבר מן התורה, יתכן לפרש שכל תוקפו של אפוטרופוס למכור ולקנות בנכסי היתומים מבוסס על הכלל הנ"ל מבלי צורך להזדקק להפקר ב"ד הפקר. ואולם, הראשונים בסוגייתנו יישבו תמיהתם בדרכים אחרות, בסברם כי עדיף לבסס את סמכותם של חכמים, במקום שתקנתם נוגדת לדין תורה, על עקרונות אחרים. וע"ע י' בלידשטין ב"דיני ישראל" ד' על הרחבת הפקר ב"ד הפקר בידי ראשונים.